

Националнoспецифични образи в български и сръбски фразеологизми с компоненти зооними за експресивно назоваване на човешки качества

Емилия Недкова

The aim of this paper is a contrastive analysis of Bulgarian and Serbo-Croat phraseological units with components zoonyms that contain certain stereotypical images serving to denote expressively human qualities.

Key words: contrastive analysis, Bulgarian and Serbo-Croat phraseological components zoonyms

Наблюденията ни показват, че зоонимите са компоненти на множество фразеологизми (= фразеологични единици = ФЕ), чието значение е свързано с определен национално специфичен образ. Такива ФЕ са продуктивни както в българския език (= БЕ), така и в сръбския език (= СЕ) като два близкородствени славянски езика.

Породени преди всичко от потребностите на всекидневното общуване, те изпълняват в него ролята на ярко номинативно-характеризиращо и експресивно средство. Същевременно ясно изпъква и тяхното значение за създаване на своеобразна езикова картина на света, “огледало на живота на нацията” (вж. Маслова, 2001, с. 54). Природата на техните значения е тясно свързана с фоновите знания на носителите на езика, с практическия им опит и културно-исторически традиции. Езиковата картина на света, която има антропоцентрична ориентация, формира и типа отношения на човека към заобикалящия го свят – към природата, животните, към самия себе си (пак там, с. 55). Изграденият в съзнанието на човека модел се съхранява и проявява и чрез езика. Разбира се всяка национална култура формира свой собствен модел на света, който се реализира чрез конкретния национален език като система от културни кодове. Следователно съвсем убедително звучи идеята, че хората, които говорят на различни езици, схващат света по различен начин – тъй като всеки език анализира по специфичен начин обективната реалност (Шаповалова, 2005, с. 310).

В този смисъл е интересно да се направи съпоставка между ФЕ с компоненти зооними в БЕ и СЕ, което ще даде възможност да изпъкнат както общите моменти, така и характерните за двата езика черти “особено като се има предвид общоизвестното положение, че фразеологията е една от най-специфичните особености на всеки отделен език” (Ничева, 1987, с. 212). Такива наблюдения са безспорно полезни поради факта, че дават и интересни заключения “относно бита, културата и психологията на народа, който ги е създал” (пак там, 1987). На тази база е осъществено и настоящото изследване, което има за цел провеждането на съпоставителен анализ между български и сръбски ФЕ с компоненти зооними, съдържащи определени стереотипни образи, които служат за експресивното назоваване на различни човешки качества (физически и волеви). Така, от една страна, ще се очертае връзката между отношението на двата народа към различни представители на животинския свят и човешките качества, с които те се асоциират, а от друга – ще се осмисли спецификата на изграждащите се посредством ФЕ (като ярки образно мотивирани единици) езикови картини на света – българска и сръбска – по отношение на ценностните им доминанти. Екскерпираният

материал от “Фразеологичен речник на българския език”, С, 1974/75, т. 1 и 2 и “Frazeološki rječnik hrvatskoga ili sprskoga jezika” d-r J. Matešić, Zagreb, 1982, включва над 500 ФЕ и неговият обем е достатъчно представителен за целите на това изследване.

Като отправна точка за анализа на посочените ФЕ възприемаме теорията на когнитивната семантика (като неделима част от когнитивната лингвистика), представена от Дж. Лейкоф (вж. Лейкоф, 1987). Той разглежда наличието на **концептуални когнитивни метафори** в езика, в основата на които лежат т.нар. **идеализирани когнитивни модели** (вж. Недкова, 2003). Когнитивният модел предполага наличието на някакъв стереотипен образ, с помощта на който се организират човешкият опит и знания за заобикалящия свят. При това е налице възможност да се проследи и националнокултурната специфика на тези ФЕ посредством образите, които съдържат. Разбира се не трябва да се забравя, че докато някои метафори се отличават с по-голяма универсалност, проявяваща се в различни езици и култури, други са предимно национално специфични.

Прави впечатление, че изследваните ФЕ съдържат като компоненти названия на извънредно широк кръг представители на животинския свят (диви и домашни животни, птици и насекоми). Идентифицирането им с дадени човешки качества се определя от наличието на следните моменти:

- 1.) **антропоцентричност** – т.е. съобразяване с гледната точка на човека, който се превръща в мярка за всичко;
- 2.) **детерминираност** – т.е. обусловеност на изразеното отношение (положително или отрицателно) на човека като представител на една или друга човешка общност;
- 3.) **пейоративност** – т.е. изразяване на предимно отрицателна оценка, на неодобрително, презрително или иронично отношение към номинирания обект.

Ексерцираните ФЕ могат да бъдат класифицирани с оглед на експресивно назоваването от тях човешки качества в две големи групи за характеризиране на: 1. **отрицателни качества** и 2. **положителни качества**.

1. Преобладаващият брой ФЕ и в двата езика се отнасят към първата група.

Най-често в тях обект на порицание или ирония става **глупавия човек**.

В БЕ той се асоциира предимно с **овцата, кокошката, патката, гъската**.
Например:

глупав като овца; умен като гъска (ирон.); отишло пате, върнало се гъска; с кокоши ум; чавка (патка) му изпила ума и др.

Други характерни, но не толкова разпространени за БЕ образи откриваме в следните ФЕ: *глупав като шаран; имам бръмбари в главата си; мухи бръмчат в главата ми*, които притежават различна нюансираност на посоченото качество в значението си.

За СЕ са характерни други стереотипни образи:

вол – *глуп као вол*;

магаре – *глуп као магаре*;

врана – *врана је (кому) мозак испила*,

които не откриваме в БЕ.

В двата езици се припокрива единствено образът на кокошката като традиционен, който се свързва с глупостта. Например:

в БЕ: вж. посочените по-горе ФЕ

в СЕ: *кокош је кому памет позобала*;

бити кокошије памети;

*имати кокошји мозак;
кокошје памћење*

и др.

Различни образи, залегнали в посочените ФЕ, са резултат както от богатата асоциативност на българи и сърби, които определят своя мярка за нещата и чрез експресивно назоваване постигат силно емоционално въздействие, така и от различно установените културни модели за животни в двата езика като метафорични ориентации.

1.2. Множество български и сръбски ФЕ характеризират експресивно **злия, лошия човек**. Например:

в БЕ: *змия усойница има в устата; да плюе на змия в устата, ще я отрови; мукоапица куче (диал.); вълк в овча кожа; зловна като кучка; белязано магаре, белязана овца, черна овца; яхнал е на оса; зъл като куче (рис); зла като усойница* и др.

в СЕ: *црна овца, кучкин син; пасја брача; љут као змија* и др.

Прави впечатление, че в българските ФЕ от тази група присъства по-голямо разнообразие от стереотипни образи, някои от които не са характерни за сръбските ФЕ (напр. магаре, оса, рис).

1.3. **Проявата на инат** се оценява като друго отрицателно човешко качество, което се осмива в редица български и сръбски ФЕ. Например:

в БЕ: *като кокошката по гръб не пада; тегля се като вол на жегли; дърпа се като магаре на мост* и др.

в СЕ: *имати главу као коч; тврдоглав као магаре*.

От тях личи, че докато традиционните представи на българина за безсмисленото упорство се свързват с образите на **котката, магарето и вола**, в СЕ това качество се олицетворява от **магарето и коча**.

1.4. Немалко на брой ФЕ и в двата езика, съдържащи традиционни образи, назовават експресивно **страхливия човек**. Например:

в БЕ: *трепери ми сърцето като мъришав заек (пиле); имам заешко (пилешко) сърце; от жабата се боя; сърцето ми трепери като на мъртво куче опашката* и др.

в СЕ: *човек рибе (жабље) крви; голуб (сокол) из вранина гнезда*.

Характерни образи българските ФЕ са **заекът и пилето**, а за сръбските – **жабата и рибата**.

1.5. **Лукавството, хитростта**, които са обект на образно назоваване и в БЕ, и в СЕ също се асоциират посредством различни образи. За БЕ това са **лисицата и свраката**. Например:

хитър като лисица; хитрата сврака с двата крака и др.

В сръбските ФЕ от тази група се открива по-голямо разнообразие на асоциациите – с **червей, змия, лисица, птица**. Например:

бити като црв;

лукав (но и мудар) као змија;

лукав као лисица;

фина птица

и др.

1.6. Редица отрицателни човешки качества се характеризират от единични ФЕ в двата езика, съдържащи различни традиционни образи на животни. Например:

в БЕ: *държа мъст като камила* (‘отмъстителен съм’); *за едната бълха изгарям юргана* (‘неразумен съм’); *комара цедя, камили гълтам* (‘дребнав съм’); *вятър ме носи на бял кон* (‘лекомислен съм’); *крадлив като сврака* (‘много крадлив’) и др.

в СЕ: *безобразан као врабац* (‘нахален’); *и бика би нетко помузао* (‘себичен съм’); *шугава овца* (‘грешник’); *љубоморан као псето* (‘много ревнив’); *шепаве кобиле син* (‘слабохарактерен’); *луд като фебруарски мачак* (‘смахнат’) и др.

Прави впечатление, че сред посочените единици откриваме разнообразни структурно-семантични типове, но най-разпространени сред тях са адективните ФЕ от типа на устойчивите сравнения. Те съдържат стереотипни образи, които почти винаги са национални и свидетелстват за характера на националното световъзприемане. Предимство на сравненията е, че с пестеливи изрази средства се достига по най-кратък път до образното изказване на мисълта, до желаната характеристика, като при това ярко се заявява определено емоционално отношение към обекта на номинацията (Кювлиева-Мишайкова, 1986).

2. По подобен начин (чрез схемата на устойчивите сравнения) най-често са реализирани и ФЕ в двата езика, които характеризират **положителни човешки качества**. Както вече посочихме обаче, те са по-малко на брой, а някои от тях са и по-малко продуктивни. Вероятно обяснението на това обстоятелство трябва да се търси във факта, че много по-любопитна и емоционално нюансирана е именно “тъмната” страна на човешкия характер, което определя и по-големия интерес на словотвореца към нея. Сред ексцерпираните ФЕ от типа на устойчивите сравнения за положителни качества в двата езика откриваме следните изрази, някои от които съдържат аналогични образи, а други се схващат като националноспецифични:

в БЕ: *работлив като пчела* (*мравка*)
(‘много работлив’)

в БЕ: *кротък като агне*
(‘много кротък’)

в БЕ: *верен като куче*
(‘много верен’)

в БЕ: *здрав (як) като бик*
(‘много здрав, як’)

в БЕ: *волен като птичка*
(‘много свободен’)

в СЕ: *марљив као пчела* (*мрав,*
кртица)

радин као црв

в СЕ: *кротак као овца; божја*
овчица

в СЕ: *веран као псето*

в СЕ: *здрав као бик (риба); јак*
као медвед

в СЕ: *слободан као птица*

и др.

Прави впечатление, че и в този случай образите на животни, които откриваме в народните когнитивни модели, съдържащи различни метафорични аспекти, са твърде разнообразни и в двата езика и безспорно са обусловени от множество фактори – бит, фолклор, митология и други.

Йерархията на тези образи може да бъде възприета съобразно установения митологичен модел на Дървото на живота, който според Р. Ишпекова представлява успешен опит да се създаде универсална йерархична организация на света въобще (вж. Ишпекова, 1997). Този модел се основава на концептуалната метафора “Доброто е нагоре, лошото е надолу”. В тази йерархия животните заемат своето място, като на върха се намират птиците, на ствола – копитните животни, а в корените на дървото – земноводните и влечугите.

Един поглед към нашия материал доказва състоятелността на подобен опит в най-общ план да бъдат обяснени отрицателните или положителните оценки, които се дават посредством българските и сръбските ФЕ на едни или други животни и асоциирането им с положителни или отрицателни човешки качества. Разбира се, както се убедихме, и в двата езика най-често традиционно възприетите модели не съвпадат, но понякога е възможно да се открие еднаквост или близост в образните асоциации.

И в двата езика обаче откриваме и случаи, когато един и същ образ може да се свързва с противоречиви оценки. Например:

в БЕ: *зла като змия усойница*

в СЕ: *љут као змия, но и мудар као змия*

в БЕ: *зъл като куче, но и верен като куче*

в СЕ: *љубоморан као псето, но веран као псето*
и др.

На пръв поглед такива противоречия изглеждат малко смущаващи, но както е известно установените културни модели за животни като метафорични ориентации, от една страна, не съответстват на обективно притежаваните от самите животни качества, а от друга – за различните езици са решаващи различията в натрупания физически и културен опит, който може да бъде както универсален, така и национално специфичен. Ето защо в резултат на такова взаимодействие създадената езикова картина на света през погледа на различните езици (в случая БЕ и СЕ) е различна. Преобладават индивидуалните особености като отражение на специфичния културен модел на света, проявен чрез конкретния език, но безспорно са налице и типологически общи белези като доказателство за присъствието в езика и на универсални компоненти както на славянската, така и на общочовешката култура.

Литература:

1. Ишпекова, 1997: Ишпекова, Р. Метафорични схеми и изрази с названия на животни в английски и бълг. език, докторска дисертация. С., 1997
2. Кювлиева-Мишайкова, 1986: Кювлиева-Мишайкова, В. Устойчивите сравнения в бълг. език. С., 1986
3. Лейкоф, Джонсън, 1980: Lakoff, G., M. Johnson. *Metaphors we Live by*. Chicago, University of Chicago Press, 1980
4. Маслова, 2001: Маслова, В. А. Лингвокултурология. М., 2001, с. 114
5. Недкова, 2003: Недкова, Е. Фразеологично богатство в творчеството на А. Константинов. Русе, 2003
6. Ничева, 1987: Ничева, К. Българска фразеология. С., 1987
7. Шаповалова, 2005: Шаповалова, Н. П. Национално – езиковая картина мира украинского народа. Русская словестность в контексте современных процессов. Волгоград, 2005

Ексерпирани източници:

1. Фразеологичен речник на българския език, С. 1974/75, т. 1 и 2, К. Ничева, С. Спасова, Кр. Чолакова
2. Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, d-r J. Matešić, Zagreb, 1982

За контакти: prevned@abv.bg